VERANKERDE VRIJHEID VERGT BETROKKEN BURGERS

HET LIBERALE GEHALTE VAN VERLICHTINGSDENKER ADAM FERGUSON (1723-1816)

– Patrick van Schie –

In dit artikel van Patrick van Schie een kennismaking met de Schotse Verlichtingsdenker Adam Ferguson. Is deze filosoof tweehonderd jaar na zijn overlijden nog actueel? En passen zijn denkbeelden binnen het liberalisme? Van Schie laat zien dat hoewel Ferguson minder bekendheid geniet dan David Hume of Adam Smith, zijn ideeën – wellicht meer dan ooit – een grote actualiteitswaarde hebben.

Tweehonderd jaar geleden stierf de Schotse Verlichtingsdenker Adam Ferguson. Vermoedelijk zullen weinig mensen in februari bij zijn sterfdag hebben stilgestaan, al was het maar omdat amper iemand weet wie Ferguson was. Voor zover de Schotse Verlichting al bekendheid geniet, zijn de namen die opkomen: David Hume en Adam Smith. Beiden steken inderdaad met kop en schouders uit boven de andere epigonen van hun denktraditie. Maar dit betekent geenszins dat die anderen onbeduidend of irrelevant zijn.

Adam Ferguson was een goede vriend van Hume en Smith, niettegenstaande hun op onderdelen forse meningsverschillen. Dit laatste maakt meteen dat Ferguson geen doorsnee representant van de Schotse Verlichting was, laat staan een 'leerling' die aan het denken van Hume en Smith niets zou hebben toegevoegd. Met dit artikel wil ik in liberale kring aandacht vragen voor Adam Ferguson en zijn werk. Wat was het 'eigene' aan zijn denkbeelden? Is Ferguson tegenwoordig terecht 'vergeten', of is zijn oeuvre nog altijd leerzaam? En *last but not least*: kan Ferguson worden beschouwd als een denker uit de liberale traditie? Zou hij het dus verdienen te worden opgenomen in een 'eregalerij' van liberale denkers?

Een unionistische Schot, een krijgslustig wetenschapper

Adam Ferguson werd op 20 juni 1723 geboren in Logierait, een dorpje gelegen ongeveer 50 kilometer ten noordwesten van Dundee, tegen de Schotse Hooglanden aan. Zijn vader was een presbyteriaanse (Schots-calvinistische) dominee. Adam ging op 15-jarige leeftijd theologie studeren aan de universiteit van St. Andrews. Vier jaar later behaalde hij er een graad, waarna hij zich verder wetenschappelijk ging verdiepen aan de universiteit van Edinburgh.

In 1745 trad Adam, op 22 jarige leeftijd, als *deputy chaplain* in dienst van de Black Watch, een elite-regiment van het Britse leger samengesteld uit Schotten uit de Hooglanden. Dit beviel hem zo goed dat hij er negen jaar in dienst bleef. Hij maakte verschillende militaire campagnes mee, ook buiten Groot-Brittannië. De allereerste militaire actie die hij zag vond echter plaats tijdens de Jacobijnse opstand, toen een kleinzoon van de in 1688 verdreven katholieke koning James II uit het van oorsprong Schotse vorstenhuis-Stuart – te weten Bonnie Prince Charlie, oftewel 'the young pretender' – aan het hoofd van een invasielegertje trachtte op de Britse troon te komen. Die poging mislukte, mede door toedoen van het Black Watch-regiment.

In de Schotse hooglanden was relatief veel sympathie blijven bestaan voor de Stuarts na de *Act of Union* van 1707 tussen Engeland en Schotland – die de facto een einde aan de Schotse onafhankelijkheid maakte. Ferguson deelde die sympathie niet, wat deels te maken had met zijn religieuze achtergrond maar wat ook typerend was voor de denkers uit de Schotse Verlichting. Daar heerste geen nostalgie naar een Schots vorstenhuis, laat staan naar de dagen van Schotse onafhankelijkheid. De Schotse Verlichtingsdenkers waren warme voorstanders van het Verenigd Koninkrijk der Britten. Zij verwachtten er meer vrijheid en welvaart van.

De hoogtijdagen van de Schotse Verlichting lagen tussen ongeveer 1745 en 1790, dus in de decennia na het neerslaan van de Jacobijnse opstand. Zij vielen samen met een economische en culturele bloeitijd die zich vooral ook in Schotland deed gelden. Edinburgh veranderde bijvoorbeeld in die tijd van een vervuilde, nogal louche sloppenstad in een statig Schots 'uithangbord'. Nog altijd kan men in de New Town de fraaie uitleg van de binnenstad

destijds bewonderen. Deze wijk is aangelegd door John Adam, de beroemde Schotse bouwmeester in neo-klassieke stijl. Hij maakte eveneens deel uit van de vriendenkring die de kern vormde van de Schotse Verlichting, waartoe ook Adam Ferguson behoorde.

Ferguson had het leger toen alweer geruime tijd verlaten. In 1754 nam hij ontslag, hoewel hij op dat moment geen andere bron van inkomsten had. Daar hij ook bepaald niet uit een bemiddeld gezin kwam, ondervond Ferguson gedurende een aantal jaren hoe het is om arm te zijn. Eindelijk vond hij in januari 1757 een betrekking als bibliothecaris, enige tijd later als privé-docent van de latere minister-president lord Bute (de eerste uit Schotland afkomstige premier van het Verenigd Koninkrijk).

Ferguson vertrok niet wegens onmin uit het leger; zijn hart zou blijven kloppen voor militaire zaken en hij behield er zijn leven lang een voor wetenschappers ongebruikelijk grote belangstelling voor. In 1756 trok hij aandacht met een pamflet dat een pleidooi voor een militie-leger bevatte. Zijn carrière als wetenschapper ving drie jaar later aan met de benoeming tot hoogleraar natuurlijke filosofie in Edinburgh. In 1764 solliciteerde Ferguson met succes naar de meer prestigieuze leerstoel in de pneumatica (de filosofie van de geest) en de morele filosofie. Dat ambt bekleedde hij tot 1785, toen hij zich om gezondheidsredenen genoodzaakt zag terug te treden. Ook daarna bleef hij de ontwikkelingen in de actualiteit en in de wetenschap volgen en erover schrijven.

Tijdens zijn jaren als hoogleraar in Edinburgh was Ferguson een actief lid van gezelschappen als de 'Select Club' en 'The Poker' (waarvan hij de oprichter was). Hier kwam de *creme de la creme* uit de Schotse Verlichting bijeen: onder anderen, naast Hume en Smith, de historicus William Robertson en de rechtsgeleerde Henry Home (bekend als lord Kames). Een eigentijdse beroemdheid werd Ferguson door zijn in 1767 gepubliceerde *An Essay on the History of Civil Society*, dat veel intellectuele aandacht in Europa en Noord-Amerika kreeg. Dit werk heeft hem ook wel de bijnaam vader van de sociologie opgeleverd. Daar kunnen meer kandidaten voor worden aangewezen, onder wie Montesquieu, maar Ferguson heeft zeker mede aan de wieg gestaan van deze tak van wetenschap die overigens pas meer dan een eeuw later een zelfstandig vak werd. Zijn *Essay* kan als een historisch-sociologische verhandeling worden getypeerd, die hij kruidde met zijn filosofische inzichten. Opmerkelijk genoeg hebben Fergusons twee specifiek filosofische boeken lang niet die aandacht en waardering getrokken die hij verwierf met het *Essay* uit 1767.

In 1766, op relatief late leeftijd, trouwde Ferguson met Katherine Burnet, de nicht van een goede vriend. Zij overleed 29 jaar later. Ferguson leidde daarna een teruggetrokken leven, eerst in een dorpen later in St. Andrews. De definitieve val van Napoleon maakt hij nog mee (op de relevantie daarvan kom ik nog terug). Bij zijn dood in februari 1816 was Ferguson 92 jaar.

Mensen als groepsdieren, maar met keuzevrijheid

Ferguson moest niets hebben van 'sociaal contract'-constructies waarmee vooral Thomas Hobbes en John Locke de verhouding tussen mens en staat verklaarden, of liever rechtvaardigden. De mens is geen abstracte entiteit maar een wezen van vlees en bloed. Je moet hem, vond Ferguson, bestuderen in zijn werkelijke verschijningsvormen. De echte natuurtoestand wordt niet gevormd door een situatie waarin losse individuen bij elkaar komen die nog nooit met elkaar te maken hebben gehad, om vanuit hun geïsoleerde oorsprong een sociaal contract met elkaar te sluiten, doch is enkel te achterhalen door bestudering van primitieve samenlevingen. Deze bestaan uit mensen die in nauwe verbondenheid met elkaar leven. Reeds aan het begin van zijn *Essay* maakt Ferguson zijn eigen uitgangspositie duidelijk: 'Mankind are to be taken in groups, as they have always subsisted. The history of the individual is but a detail of the sentiments and thoughts he has entertained in the view of his species: and every experiment relative to this subject should be made with entire societies, not with single men.'[1]

Niet alleen laten waarnemingen zien dat mensen niet op zichzelf maar in groepen leven, een leven in isolement zou de mens bovendien hoogst ongelukkig maken. 'Send him to the desert alone, he is a plant torn from its roots.'[2] Mensen zijn ook lang niet altijd elkaars vijanden, zoals Hobbes wel deed voorkomen. Door samen te leven bezorgen zij elkaar veelal juist het grootste geluk. 'Sadness and melancholy are connected with solitude; gladness and pleasure with the concourse of men.'[3]

Deze menselijke geneigdheid het gezelschap van anderen op te zoeken werd door Ferguson 'the law of society' genoemd. Dit was echter niet de enige 'wet' die het individu 'regeerde'; net zo goed gold 'the law of self-preservation'. Ieder individu raakt gealarmeerd door gevaar en zal wat hem schaadt verre van zich trachten te houden; ieder individu voelt zich graag veilig en wordt aangetrokken door wat hem bruikbaar voorkomt.[4] Deze twee 'wetten', alsmede de neiging om voor zichzelf altijd verbetering

na te streven, bestaan naast elkaar.

Ferguson wees dan ook eenduidige verklaringen voor het menselijk gedrag, alsof dat uitsluitend zou worden bepaald door eigenbelang – de stelling van de Nederlandse denker Bernard Mandeville – of enkel behoorde te worden bepaald door naastenliefde – een normatieve positie van het christendom en, daarop voortbouwend, van menig filosoof – van de hand. De werkelijkheid was ingewikkelder. De mens is in staat zowel moed en opoffering voor zijn vrienden en landgenoten op te brengen, vooral in tijden van nood, als dat hij intens kan haten en geregeld ten strijde trekt. Welwillendheid moest voorts niet worden gezien als een opdracht die mensen tegen hun egoïstische aard in behoorden te vervullen, zoals de christelijke ethiek leerde. Welwillendheid is een menselijke neiging die veelal recht uit het hart komt. Ferguson meende dat die individuen het gelukkigst zijn '…whose hearts are engaged to a community, in which they find every object of generosity and zeal, and a scope to the exercise of every talent, and of every virtuous disposition'.[5]

Andersom zag Ferguson conflict en strijd niet per definitie als het gevolg van nare eigenschappen die maar beter konden worden onderdrukt. Integendeel, conflicten van belangen én van visies zijn onvermijdelijk in elke samenleving die niet tot slavernij is vervallen. Conflicten kennen zelfs gunstige gevolgen, omdat zij de menselijke geest stimuleren. Zonder conflict zou de mens algauw tot loomheid vervallen. 'Estrangement is not always a vice, nor association a virtue. Persons may assemble for contest, as well as for concord. And there are a few individuals who have not their enemies as well as their friends. But, in the choice of friendship and enmity, the task of human wisdom begins, and is there only properly exercised, where the good of society is matter of free choice, not of necessity, nor even of invariable instinct.'[6]

In zijn behoefte tot samenleven vertoont de mens vaak kuddegedrag. Ook hieruit blijkt dat de sociale neigingen niet per se positief zijn te duiden; zij laten zien dat de mens een van de diersoorten is. Tegelijkertijd is de mens niet zo maar één diersoort uit vele; hij verschilt niet slechts in gradatie maar in wezen van alle andere dieren.[7] Dit verschil komt voort uit zijn intelligentie, die maakt dat het individu van zichzelf bewust is. Het vermogen zelf na te denken in combinatie met de menselijke wil maakt moreel denken en handelen mogelijk. Het individu hoeft niet uitsluitend te handelen uit instinct, gewoonte of de wens bij de groep te horen; hij is in staat zelf bewuste keuzes te maken. Dat is de basis voor het kunnen onderscheiden tussen goed en slecht gedrag, zoals al bleek uit boven aangehaald citaat.

Het is met betrekking tot sociabiliteit en individualiteit dus al evenzeer geen kwestie van of/of, maar van en/en. De mens is een sociaal wezen, maar hij gaat niet op in de groep of in de gemeenschap. Hij maakt deel uit van de gemeenschap maar blijft een individu met eigen behoeftes, en maakt vooral eigen morele afwegingen en keuzes. Als zodanig levert het individu ook zijn specifieke bijdrage aan de samenleving waarvan hij deel uitmaakt.

Voortschrijdende samenlevingen, en de kiemen van hun verval

In de achttiende eeuw was het vrij gebruikelijk het vooruitgangsgeloof te koppelen aan een indeling van samenlevingen in fasen, waarbij elke volgende fase stond voor een hogere graad van ontwikkeling. Ferguson classificeerde samenlevingen op eenzelfde manier. Hij schetste drie fasen: de wilde, de barbaarse en de commerciële samenleving. Het was niet zozeer zijn indeling die opmerkelijk was, als wel zijn waardering van elk der fasen. Want hoewel Ferguson elke volgende fase zag als een verfijndere, verwierp hij het geloof dat zo'n volgende fase automatisch als een betere moest worden gezien.

De meest primitieve, 'wilde', fase was zijns inziens bepaald niet van deugden verstoken. Deze 'wilde' fase kenmerkte zich door een grote mate van gelijkheid tussen de leden. Daarbij ging het niet om een geforceerde maar om een in oorsprong natuurlijke gelijkheid. Vooral in tijden van gevaar, en die deden zich veelvuldig voor, spreidden de leden van de samenleving spontaan deugden ten toon die in zogenaamd 'beschaafde' samenlevingen dreigden te eroderen: moed, kameraadschap, de neiging om zelfs met gevaar voor eigen leven een vriend bij te blijven staan. Het onderscheid dat tussen mensen ontstond berustte op de in zulke momenten vertoonde persoonlijke eigenschappen. Verschil in rang was er niet van geboorte, meende Ferguson net als Rousseau[A], doch ontstond louter op basis van een meer of een minder deugdzaam optreden.

Een 'barbaarse' samenleving ontstond zodra het recht op eigendom werd onderkend. Dit recht was een noodzakelijke voorwaarde wilden individuen zich inspannen en zo meer voor de samenleving

A Maar anders dan Rousseau beoordeelde Ferguson de sociale invloeden op het individu eerder als positief dan als negatief. Voorts verwierp Ferguson Rousseau's conceptie van één volkswil; onenigheid was, zoals we zagen, juist kenmerkend voor een vrije samenleving.

kunnen betekenen. Voor Ferguson was eigendom derhalve geen kwaad in zich. Maar er kon wel een corrumperende werking van uitgaan. Die vond plaats zodra maatschappelijke waardering niet langer berustte op persoonlijke verdiensten maar enkel ging samenhangen met veel bezit, ongeacht of dat bezit voortkwam uit persoonlijke inzet en kwaliteiten. Ferguson noemde samenlevingen die in deze fase verkeerden 'barbaars' zolang de maatschappelijke, spontane erkenning van eigendom wettelijk nog onvoldoende was vastgelegd en gegarandeerd.

In de meest voortgeschreden samenlevingen waren eigendomsrechten wel wettelijk verankerd. Zulke 'commerciële' samenlevingen kenden een hoge graad van arbeidsspecialisatie. Ferguson zag in dat een steeds verder doorgevoerde arbeidsspecialisatie niet alleen onvermijdelijk samenhing met het voortschrijden van de beschaving, maar dat zij tevens welvaart genereerde. Toch stond hij veel kritischer tegenover dit verschijnsel dan bijvoorbeeld zijn vriend Adam Smith. In de onderste lagen van de samenleving nam Ferguson waar dat een deel van de arbeid bestond uit eentonige zich telkens weer herhalende handelingen. Hierdoor stompte de menselijke geest af en raakten de arbeiders van zichzelf vervreemd. Zij konden daardoor ook niet meer als deugdzame burgers aan de belangrijke beslissingen van de samenleving deelnemen.

Nog veel meer zorgen maakte Ferguson zich echter over de gevolgen van arbeidsdeling in de bovenste lagen van de samenleving. Daar dreigde een gerichtheid op het verwerven van welvaart en een zwelgen in de genietingen die men zich zodoende kon veroorloven, het publieke ethos te ondermijnen. Maar geluk behoorde niet te bestaan uit 'idle pleasure' doch was gelijk te stellen met het leiden van een deugdzaam leven. De bereidheid zich in te zetten voor de samenleving mocht niet ten onder gaan aan een jacht op eigen economische voordelen.

Fergusons schets van de schaduwzijden die met arbeidsspecialisatie gepaard gingen voor de onderste lagen van de samenleving, zou in de negentiende eeuw instemmend worden aangehaald door Karl Marx. Ferguson was echter allerminst een protomarxist. Zoals aangegeven waren zijn zorgen meer gericht op de gevolgen aan de bovenkant dan op die aan de onderkant. De Schotse Verlichtingsdenker stond zeker geen klassenloze samenleving voor; een onderscheid in rangen was zijns inziens in een enigszins voortgeschreden samenleving onvermijdelijk. Wel meende Ferguson dat het onderscheid gegrond behoorde te zijn op verdienste, en niet op bezit als zodanig. Het is geen verdienste om met een gouden lepel in de mond te worden geboren.

Het zou ook een misvatting zijn te denken dat Ferguson het instituut van particulier eigendom verwierp. Wilde een samenleving de fase der 'wilden' achter zich laten, dan diende zij zeker te stellen dat inspanning loonde. Ongelijkheid was het logische gevolg van een complexe samenleving. Zij viel tenslotte terug te voeren op 'the unequal dispositions of men to frugality and industry, as well as more casual advantages'.[8] Indien mensen, en dan vooral armere mensen, geen prikkel meer zouden voelen tot een leven vol vlijt en arbeid, vervielen naties tot armoede.

Hoe het lot van de Romeinse Republiek te vermijden

Soms wordt Ferguson aangeduid als een (ten dele) 'republikeins' denker. Het woord 'republikeins' wordt dan niet gebruikt in de alledaagse betekenis van anti-monarchist, want dát was Ferguson zeer zeker niet. Het wordt dan gebruikt in de Machiavellistische zin van een voorkeur voor een staatsordening die een actieve betrokkenheid van burgers bij de publieke zaak veronderstelt, je zou kunnen zeggen: een 'participatiestaat'. Dit ideaal greep terug op deugden die werden gekoppeld aan het antieke Rome ten tijde van de republiek.

Het was niet louter uit historische belangstelling dat Ferguson tevens een grote studie schreef over de opkomst en ondergang van de Romeinse Republiek. Hij meende dat er lessen te trekken waren uit het verval van de oude republiek Rome. Wat destijds fout was gegaan vond haar oorzaak in een combinatie van het streven naar materiële gelijkheid met het ontstaan van een aparte militaire kaste. Het streven naar materiële gelijkheid, vooral bevorderd door de populistische gebroeders Gracchi in de tweede eeuw voor Christus, had geresulteerd in een staat die (financiële en andere) voordelen was gaan verstrekken aan het gewone Romeinse volk (*populus*). Daarbij kwam dat de maatschappelijke elite tegen het einde van de Romeinse republiek niet langer, zoals voorheen, zelf mee ten strijde trok om Rome in tijden van gevaar te verdedigen maar dit aan beroepssoldaten overliet. Het militaire en het civiele bestuur raakten aldus van elkaar gescheiden.

Dit had volgens Ferguson funeste gevolgen gekregen. De legeraanvoerders hadden nu een zelfstandig belang bij oorlogen ter uitbreiding van het Romeinse Rijk, een uitbreiding die veel verder ging dan wat met het oog op de veiligheid van het Rijk geboden was. Zij konden door die veroveringscampagnes roem, buit en macht vergaren. Zij bonden de gewone soldaten aan zich door hen enigszins te laten

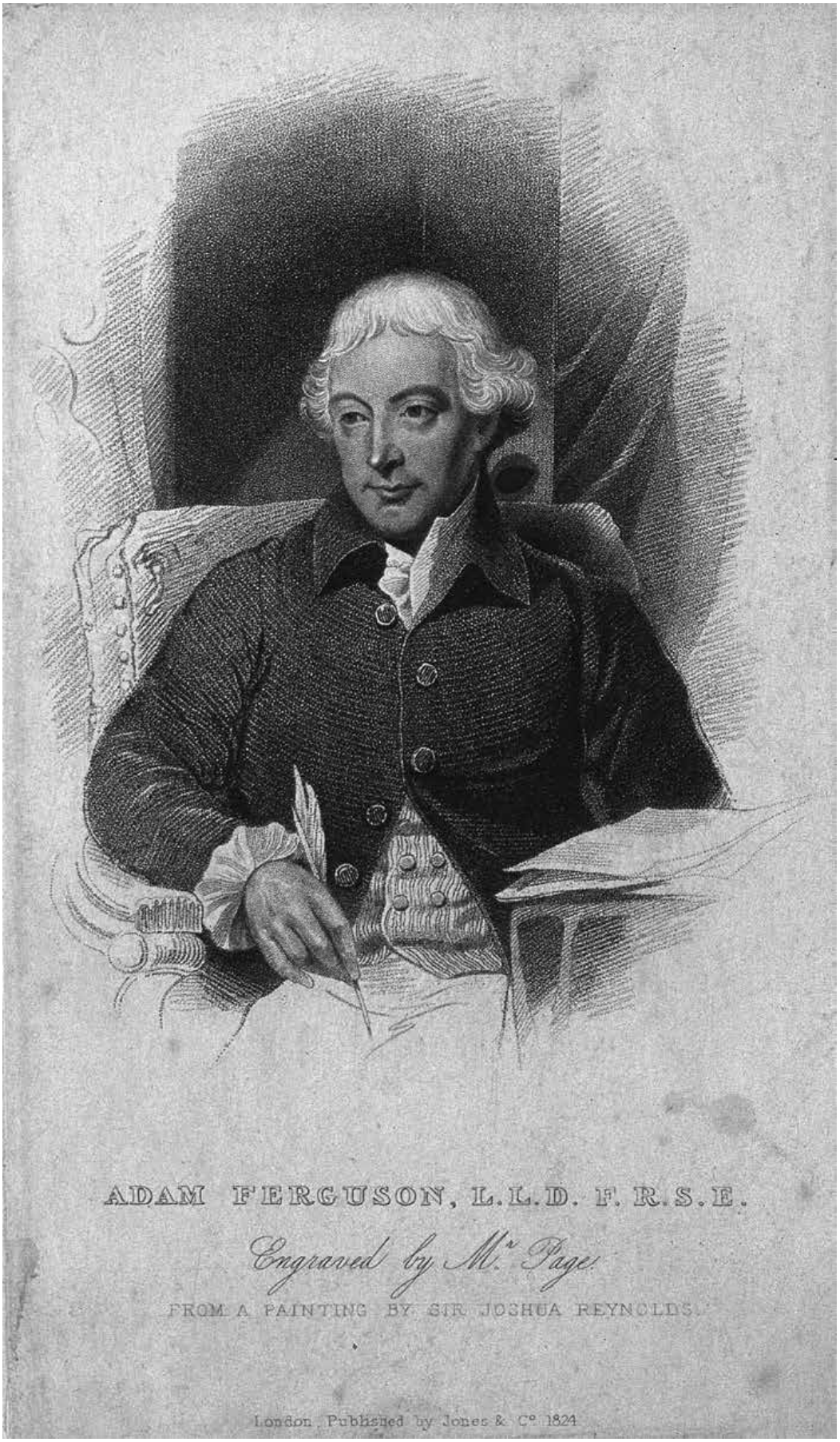
ADAM FERGUSON, L.L.D. F.R.S.E.
Engraved by Mr. Page.
FROM A PAINTING BY SIR JOSHUA REYNOLDS.
London, Published by Jones & Cº 1824

delen in de roem en hen kruimels van de buit toe te strooien. Dit mechanisme maakte het Romeinse Rijk te groot, hetgeen ook kostbaar was.

Nog erger was dat er in de buitenprovincies een despotische, niet gecontroleerde vorm van macht ontstond. Ver weg van Rome gingen de generaals hun gang. Uiteindelijk zouden zij deze macht misbruiken om de Romeinse Republiek te vernietigen; dit werd verbeeld door het moment dat Julius Caesar in 49 v Chr. de Rubicon overtrok (het riviertje ten noorden van Rome, ten zuiden waarvan geen legermacht mocht komen omdat dit gebied onder het directe gezag van de Senaat stond). Met de ondergang van de Romeinse Republiek als gevolg van de daarop uitgebroken burgeroorlog tussen rivaliserende generaals en de uiteindelijke vestiging van een keizerrijk onder Octavianus – de vergoddelijkte Augustus – dolf de vrijheid in het oude Rome het onderspit.

De 'commerciële' samenleving waarin Groot-Brittannië in de achttiende eeuw was geëvolueerd, mocht zich niet onkwetsbaar wanen voor eenzelfde gevaar. Internationale handel bevorderde namelijk niet als vanzelf de vrede, zoals sommige negentiende-eeuwse liberalen later zouden gaan betogen (de traditie van Cobden en Bright) maar kon net zo goed een bron van naijver en fricties zijn. Bovendien behoorden rivaliteit en strijd tussen naties volgens Ferguson, zoals wij al zagen, tot de inherente en zelfs heilzame kenmerken van het menselijk bestaan.

In één opzicht liep Groot-Brittannië minder gevaar dan het antieke Rome. Het land was een gematigde monarchie, wat wilde zeggen dat de macht van de koning in toom werd gehouden door het parlement – Ferguson was als *Whig* een voorstander van de *parlementaire* monarchie – maar tevens dat het gezag van de koning werd ingezet om eigengereide legeraanvoerders van snode plannen af te houden. De republikeinse staatsvorm in de betekenis van een staat zonder monarch was in de ogen van Ferguson hooguit geschikt voor kleine naties, zoals Zwitserland en de Zeven Verenigde Nederlanden, niet voor een middelgroot land zoals Groot-Brittannië. Volgens Ferguson was het beter om in een middelgrote natie te leven dan in een uitgestrekt rijk. Want in dat laatste, zo liet het Romeinse voorbeeld zien, zouden militairen zich al te gemakkelijk aan het burgerlijk gezag kunnen onttrekken en op die manier een bedreiging voor de vrijheid gaan vormen.

Om dit gevaar tegen te gaan volstond het niet een koning te hebben. Belangrijker was ervoor te zorgen dat de militaire macht niet los kwam te staan van de burgerlijke macht. Beide machten moesten nauw met elkaar verweven zijn, op zo'n wijze dat de militaire macht een verlengstuk bleef van de burgerlijke macht. Dit vergde dat burgers, met name uit de hogere en middenlagen in de samenleving, bij de verdediging van de natie betrokken bleven, en deze cruciale taak niet aan *professionals* zouden uitbesteden. Vandaar Fergusons pleidooi voor een militie, een krijgsmacht samengesteld uit burgers die in vredestijd geregeld bijeen kwamen om te oefenen en in oorlogstijd hun normale werkzaamheden tijdelijk zouden staken om gezamenlijk de natie te verdedigen. Met het vervullen van deze algemene weerplicht – uiteraard alleen voor mannen, en als het goed was door hen niet als 'plicht' maar als eervol ervaren – konden burgers in Fergusons ogen blijk geven van hun beste publieke deugden. Zij stonden er zo meteen borg voor dat de krijgsmacht enkel zou worden ingezet ter verdediging van de vrijheid, en niet ter vernietiging ervan.

Fergusons pleidooi voor een militieleger was in zeker twee opzichten opmerkelijk. Ten eerste waren milities na de Jacobijnse opstand van 1745 in Groot-Brittannië juist verboden. Een beroepsleger betaald door het centraal gezag in Londen werd gezien als de waarborg tegen een volgende aanslag op het gezag van zowel het regerende vorstenhuis-Hannover als dat van Westminster. Ten tweede zou Ferguson hiermee lijnrecht komen te staan tegenover zijn vriend Adam Smith, die in zijn befaamde werk *The Wealth of Nations* (1776) een staand beroepsleger aanbeval als een voorbeeld van weldadige arbeidsdeling. Smith betoogde dat een militie onvermijdelijk minder goed gedisciplineerd en geoefend was dan een staand leger. In een oorlog had je dus eenvoudigweg meer aan een staand leger. Voorts bestreed Smith de veronderstelling dat een staand leger als vanzelf de interne vrijheid zou bedreigen. Zolang maar verzekerd was dat 'the sovereign himself is the general'.[9] Ferguson zag dit dus volstrekt anders. Bovendien betoogde hij dat de kracht van een leger nog méér dan uit zijn geoefendheid voortkwam uit de vrijheidslievende geest die aanzette tot vechtlust. Militairen die slechts voor geld vochten konden nooit op tegen de gedrevenheid van burgers die voor hun vrijheid en voor het voortbestaan van hun eigen samenleving ten strijde trokken.

Fergusons afkeer van revolutie

Een samenleving diende niet volgens een vooropgezet plan te worden ingericht. Zij kreeg geleidelijk aan vorm door de inspanningen van haar bewoners. Niet elke loop van de geschiedenis was even goed; Ferguson had duidelijk een voorkeur voor een samenleving waarin burgers vrij waren en hij wenste

drempels op te werpen tegen een afglijden naar despotie. Het was belangrijk dat de instellingen van de samenleving de vrijheid veilig stelden maar uiteindelijk kwam het veel meer aan op de geestesgesteldheid van de burgers. 'Liberty is a right which every individual must be ready to vindicate for himself, and which he who pretends to bestow as a favour, has by that very act in reality denied. Even political establishments, though they appear to be independent of the will and arbitration of men, cannot be relied on for the preservation of freedom; they may nourish, but should not supersede that firm and resolute spirit, with which the liberal mind is always prepared to resist indignities, and to refer its safety to itself.'[10]

Terwijl Ferguson hechtte aan burgerlijke spontaniteit ter verdediging van een vrije samenleving, wantrouwde hij ten zeerste eenzelfde spontaniteit die gericht was tegen bestaande gezagsverhoudingen. Dit wantrouwen uitte zich toen in Amerika de kolonisten in opstand kwamen tegen de Britse kroon. Ferguson ontkende niet dat de Amerikaanse opstandelingen terechte grieven hadden, maar hij meende dat zij die via de legitieme kanalen tot uiting dienden te brengen en dus niet naar geweld hadden mogen grijpen.

Hij ging daarmee simpelweg voorbij aan de voornaamste grief van de Amerikanen, te weten dat zij werden geacht belasting te betalen en verhoging van allerlei heffingen dienden te slikken zonder dat hun een vertegenwoordiging in het Britse parlement werd gegund. 'No taxation without representation' was begonnen als een roep om vertegenwoordigers naar Westminster te mogen afvaardigen. Juist omdat Londen een 'constitutionele' route voor de Amerikanen blokkeerde, zagen zij ten slotte geen andere weg dan het Britse gezag te verwerpen. Ferguson nam in 1778 deel aan een diplomatieke delegatie die de Amerikanen tot inbinden trachtte te bewegen. Maar toen deze delegatie mede door eigen halsstarrigheid onverrichterzake huiswaarts keerde, hield Ferguson vast aan zijn al direct in 1776 in een (door de Britse regering bekostigd) pamflet neergelegde opvatting dat de Amerikaanse revolutie hardhandig de kop in diende te worden ingedrukt.

Opmerkelijk genoeg verwelkomde Ferguson de Franse Revolutie in haar vroegste stadia wel. In zijn ogen had de Franse monarchie een vrije samenleving verstikt en Ferguson bezag met bewondering hoe aan de overzijde van Het Kanaal een patriottisch enthousiasme oplaaide dat een door hem voorgestane vrijwillige burgermilitie leek voort te brengen. In 1792 echter was zijn aanvankelijke enthousiasme inmiddels danig overschaduwd door enerzijds afschuw van de geweldsorgie in Frankrijk zelf – 'The Madness of France has made us understand and relish the sobriety of our own forms'[11] – en anderzijds zijn beduchtheid voor de Franse expansiedrift. Uiteindelijk bleek Frankrijk de weg te gaan waarvoor Ferguson reeds in 1767 – in zijn *Essay* – had gewaarschuwd: een republiek die de vlag van de gelijkheid hees en op veroveringstocht ging. Dit eindigde, geheel volgens het patroon dat Ferguson had geschetst, met een militair despoot die de macht greep – Napoleon Bonaparte –, die binnenlands de vrijheid vertrapte en extern andere naties bezette of bedreigde. Groot-Brittannië diende zich hiertegen te weer te stellen, door een *containment*-politiek of als het gevaar te groot werd door in allianties oorlog met de despoot aan te gaan.

Hoewel Ferguson revoluties instinctief afwees, hing zijn oordeel kennelijk toch vooral samen met wat hij beschouwde als het Britse belang. Daardoor wees hij, anders dan zijn tijdgenoot Edmund Burke, de Amerikaanse Revolutie meteen af terwijl hij, opnieuw in tegenstelling tot Burke, heimelijk bewondering koesterde voor de *esprit* achter de Franse Revolutie. Die revolutie ging hem pas écht tegen staan toen zij een bedreiging werd voor het Europese machtsevenwicht en andere Britse belangen.

Al te stellig kon zijn afwijzing van elke revolutie eigenlijk niet zijn, daar hij als *Whig* als het ware een 'erfgenaam' was van de *Glorious Revolution* uit 1688/89 welke in Groot-Brittannië de parlementaire monarchie had gevestigd. Maar waarom de Britten destijds wel in opstand hadden mogen komen tegen een als tiranniek ervaren monarchaal bewind terwijl hij dit recht de Amerikanen een kleine eeuw later ontzegde, verzuimde Ferguson uit te leggen. Hetgeen de vraag opwerpt hoe hij over de Amerikaanse revolutie zou hebben geoordeeld indien hij zelf geen inwoner van Groot-Brittannië was geweest doch van een der Amerikaanse kolonies.

Hoe liberaal was Ferguson?

In zijn grote trilogie over de Verlichting haalt ook de Britse historicus Jonathan Israel Ferguson aan als tegenstander van gelijkheid alsmede van zowel de Amerikaanse als de Franse Revolutie. Voor Israel is echter de hele Schotse Verlichtingstraditie verdacht. Hij betoogt dat deze vorm van 'moderate' of wat hij ook wel noemt 'conservative' Verlichting de 'Counter Enlightenment' in de kaart speelde. Hij ziet de Schotse Verlichtingsdenkers daarom eigenlijk als vijanden van de 'echte', dat wil zeggen radicale, Verlichting.[12] Aldus lijken bij Israel Hume en

Smith mét Ferguson buiten de kring der liberalen te belanden.

Daarentegen voerde de rechtsfilosoof Andreas Kinneging eerder de Schotse Verlichtingsdenkers, met inbegrip van Ferguson, op als filosofen van het liberalisme. Hij onderkende hun gematigde, anti-utopische inslag. Volgens Kinneging waren de Schotse filosofen 'bedaarde, soms zelfs onderkoelde analytici.'[13] Ferguson-biograaf Lisa Hill zag in de hoofdpersoon van haar boek een soort liberale stoicijn, terwijl de auteurs van een studie over de aanvang van het liberalisme Ferguson 'a political liberalism best understood as antagonistic' toeschrijven.[14]

Met zijn nadruk op het belang van groepen, en op de mate waarin het individu afhankelijk is van de gemeenschap, oogt Ferguson op het eerste gezicht eerder als wat we tegenwoordig als 'communitarist' (gemeenschapsdenker) aanduiden dan als een loepzuivere liberaal. Zelfs los van de vraag hoe liberaal hij was, is Ferguson als Verlichtingsdenker een buitenbeentje gezien zijn relatief pessimistische inslag. Dat laatste hield echter niet in dat Ferguson vooruitgang onmogelijk achtte. De drie fasen waarin hij samenlevingen opdeelde, vertoonden wel degelijk een opgaande lijn qua welvaart en vrijheid. De mens werd echter met het voortschrijden van de tijd niet deugdzamer, zo waarschuwde hij. Als men niet oppaste, lag een terugval naar een despotisch regime op de loer. In wezen betoogde Ferguson dat beschaving en vrijheid een dun laagje vernis vormden, waaronder de donkere kanten van het menszijn sluimerden. Kalyvas en Katznelson constateren dan ook: 'Ferguson thus helps us see liberalism through a glass, darkly.'[15]

Hoezeer Ferguson er ook op wees dat mensen altijd in groepen functioneerden, en hun geluk aan relaties met anderen ontleenden, hij zag zeer wel het belang in van individualiteit en van individuele ontplooiing. De burger had een morele plicht tot 'elevation of the mind', die hem 'self command' zou brengen.[16] Een samenleving kwam ook niet vooruit dankzij kuddegedrag maar door de keuzes en inzet die individuen maakten. Daarbij moesten individuen voor zichzelf uitmaken wat goed voor hen was, zeker niet voor de samenleving als geheel. 'Men, in general, are sufficiently disposed to occupy themselves in forming projects and schemes: but he who would scheme and project for others, will find an opponent in every person who is disposed to scheme for himself.' De samenleving als geheel moest vooral niet naar een vooropgezet plan worden gekneed. 'Every step and every movement of the multitude, even in what are termed enlightened ages, are made with equal blindness to the future, and nations stumble upon establishments, which are indeed the result of human action but not the execution of any human design.'[17] Dit zou een favoriete passage worden voor de twintigste-eeuwse liberale denker Friedrich von Hayek, die er zijn voorkeur voor een 'spontane orde' mee onderbouwde.

Ver voor de twintigste-eeuwse denker Isaiah Berlin, aan wie dit vaak wordt toegeschreven, en tevens voor negentiende-eeuwer Thomas Hill Green, die reeds op Berlin vooruitliep[18], maakte Ferguson al een onderscheid tussen de zogenoemde 'negatieve' vrijheid en de 'positieve' vrijheid.[19] De louter 'negatieve' vrijheid – een 'exemption from all restraint' – werd door Ferguson als een misvatting afgewezen. Want om vrijheid te realiseren moest men deze wel organiseren. Geen gemeenschap kan bestaan zonder een zekere beperking van de wil van de leden van die gemeenschap. 'In most free states the populace have as much need to be guarded against the effect of their own folly and errors as against the usurpation of any other person whatever. And the essence of political liberty is such an establishment which gives power to the wise and safety to all'.[20] In het zeker stellen van veiligheid lag voor Ferguson de 'essentie' van vrijheid. 'Liberty is opposed to injustice, not to restraint'. En in die vorm werd vrijheid niet belemmerd door politieke instellingen, maar zij dankt haar bestaan aan die instellingen en wordt enkel belemmerd 'by usurpations and wrongs'.[21] Dit is een 'positieve' omschrijving van vrijheid die klassiek-liberalen bepaald niet tegen de borst hoeft te stuiten.

Rechtvaardigheid impliceerde volgens Ferguson zeker geen herverdeling als staatstaak. Dit hing samen met zijn kijk op de onvermijdelijke ongelijkheid in elke ontwikkelde samenleving. Het was verkeerd om te denken 'that liberty should consist in stripping the industrious and skillful, who have acquired much, to enrich the lazy and profligate, who may have acquired nothing, or who may have wasted all they could reach. (…) As liberty consists in the communication of safety to all, nothing could be more repugnant to it than the violation of right in any part, in order to level the whole.'[22] Ferguson gaf aan zijn scherpe afkeuring van nivelleringspolitiek zelfs een (voor hedendaagse oren) Nozickiaanse (libertarische) toon: 'Benefits extorted by force are robberies, not acts of beneficence.'[23] De voornaamste sociaal-economische taak die Ferguson voor de staat zag weggelegd, was die van het garanderen van eigendomsrechten.

Evenmin moest Ferguson iets hebben van een staat, dan wel een kerk, die de burgers dacht voor

te moeten schrijven wat goed en kwaad inhield. Dit was namelijk bij uitstek een individuele verantwoordelijkheid. 'When magistrates think themselves armed with the sanction of religion, and entitled to restrain thoughts as well as actions, they attempt what is beyond the reach of their power.'[24] Een voorloper van confessionele partijen of van politiek activistische kerkleiders, kan Ferguson dus allerminst worden genoemd.

Voor wat betreft zijn mens- en maatschappijbeeld kan Ferguson worden gezien als een wegbereider van het sociaal-liberalisme, dat ongeveer een eeuw later – in het laatste kwart van de negentiende eeuw – opkwam. Bij Ferguson kan het individu immers al niet los worden gezien van zijn omgeving. Het individu heeft zijn eigen betekenis – moet zijn eigen morele afwegingen maken – maar hij functioneert eerst en vooral als lid van de groep waarvan hij deel uitmaakt en waardoor hij sterk wordt beïnvloed.[25] Wel is er een essentieel verschil tussen het maatschappijdenken van Ferguson en het latere sociaal-liberalisme. Want terwijl sociaal-liberalen de interactie tussen individu en samenleving zagen als zoveel mogelijk harmonieus van aard, en in ieder geval wilden dat de staat dat harmonieuze karakter zou bevorderen, zag Ferguson conflict en strijd (tot aan oorlog toe) als onmisbare en zelfs heilzame onderdelen van het menselijk bestaan. Conflict en strijd zijn nodig om mensen aan te zetten verbeteringen aan te brengen in hun leven, zij kweken saamhorigheidsgevoel binnen de eigen natie en zij geven aanleiding de fraaiste deugden zoals kameraadschap ten toon te spreiden.

Voor wat betreft de staatstaken is Ferguson allerminst een voorloper van de sociaal-liberalen. Elke vorm van herverdeling – waar het verstrekken van sociale zekerheid op neer komt – was bij Ferguson uit den boze. Een staat die voorzieningen verstrekt wordt als een 'welwillende' despoot; burgers vervallen in zo'n staat tot slaven.[26] Meer dan veiligheid bieden – de landsverdediging; en het bewaken van de binnenlandse rechtsorde, met inbegrip van het zeker stellen van eigendomsrechten – had de staat niet te doen, mócht de staat ook niet doen omdat hij anders onrecht pleegde en de vrijheid ondermijnde. Het heeft er alle schijn van dat Ferguson nóg minder staatsbemoeienis bepleitte dan klassiek-liberaal Adam Smith, die immers ook ten aanzien van infrastructuur en basaal onderwijs taken voor de staat zag weggelegd. Over infrastructuur liet Ferguson zich verder echter niet uit; zo'n meer economische kwestie liet hij liever aan kenner Smith over.

Een voor ons tegenwoordig curieus aandoende mengeling van een merendeels sociaal-liberaal mens-en maatschappijbeeld gecombineerd met een uitermate strikt klassiek-liberaal vormgegeven staat; dat is hoe Ferguson naar liberale maatstaven kan worden getypeerd. Uiteraard is dit een typering achteraf; het liberalisme als partijpolitieke stroming bestond voor de vroege negentiende eeuw immers nog niet. In die zin kunnen ook denkers als Locke en Smith alleen met 'de kennis van nu' politiek gezien liberaal worden genoemd. De denkbeelden van Locke en Smith zijn door veel liberalen later instemmend aangehaald ter onderbouwing van hun politiek. Ferguson heeft voor zover valt na te gaan slechts zelden latere liberalen tot inspiratie gediend; hij raakte sowieso na zijn dood al vrij gauw in de vergetelheid. Onder liberalen was het Hayek die hem in de twintigste eeuw als het ware heeft herontdekt. Hayek stoelde zijn waarschuwingen tegen een van bovenaf geplande samenleving en zijn voorkeur voor een spontane orde mede en expliciet op de inzichten van Ferguson.

Menigeen zal uit Fergusons werk wellicht net zo makkelijk conservatief als liberaal gedachtengoed destilleren. Fergusons afkeer van revolutie – en anders dan in het geval van Burke: meteen ook al van de Amerikaanse revolutie van 1776 –, zijn nadruk op de onvermijdelijkheid van standen en rangen alsmede zijn organische beeld van de samenleving passen goed in een conservatief patroon. Voor een sociaal-liberaal *avant la lettre* is dat trouwens niet zo vreemd, want er bestaat een nauwe verwantschap tussen het sociaal-liberalisme en het conservatisme.[27]

Anders dan voor een conservatief, was niet elke orde Ferguson even lief. Het ging hem wel degelijk om het behoud van een samenleving van vrije burgers en om een orde die zou verhinderen dat de samenleving naar despotie afgleed. Zelfs in de standen en rangen zit bij Ferguson een liberaal element, want die behoorden wel op verdienste te zijn gebaseerd. Ferguson was dus voorstander van een meritocratie, wat omdat mensen niet hetzelfde zijn automatisch ongelijkheid (van uitkomsten) impliceerde.

Het politiek indelen van Ferguson bij de liberalen is overigens in nog zeker één opzicht allerminst gekunsteld. Ferguson was namelijk, zoals reeds opgemerkt, een *Whig*. Het partijpolitieke landschap in Groot-Brittannië was in de achttiende eeuw ingedeeld in *Whigs* versus *Tories*: voorlopers van de liberalen (waarvan de *Whigs* één der substromingen vormden) respectievelijk de conservatieven. In die zin had Ferguson zich zelf reeds als een pre-liberaal geafficheerd.

Ten slotte

Waarom zouden we Ferguson eigenlijk moeten oprakelen? Wat heeft deze achttiende-eeuwer ons in de eenentwintigste eeuw nog te zeggen?

Voor een Verlichtingsdenker was Ferguson tamelijk pessimistisch gestemd. Juist nu, na een eeuw vol wereldoorlogen en totalitaire staatsterreur, maakt hem dat des te interessanter. Bij Ferguson treffen we geen dagdromen aan over een ideale liberale samenleving, maar beschouwingen gebaseerd op de mens zoals hij is, en niet zoals men hem zou wensen. In dit opzicht was Ferguson trouwens een typische *Schotse* Verlichtingsdenker, maar omdat hij nog wat somberder was dan zijn tijdgenoten is het des te nuttiger ook zijn ideeën mee te nemen in overdenkingen hoe te voorkomen dat een samenleving ontspoort.

Ferguson sloeg een brug tussen het deugdenethos uit het klassieke Rome en het vooruitgangsdenken uit zijn eigen tijd. Zijn nadruk op het belang van de klassieke publieke deugden, lijkt hem ouderwets te maken; geen wonder zo bezien dat zijn faam snel verbleekte. Of worden de oude deugden dan toch te snel weggefrommeld? Is het niet juist meer dan ooit zaak aandacht te blijven vragen voor de rol van die deugden ten dienste van het algemeen belang? Kan een technisch nog veel verder voortgeschreden samenleving als de onze die in grote mate geïndividualiseerd is, blijven functioneren zonder ten minste een aantal gedeelde publieke deugden? En waar moeten die deugden dan vandaan komen? Ligt hier een taak voor het onderwijs? Of moet de vrije samenleving zelf de deugden weer centraal zien te stellen, op straffe van haar ondergang?

Fergusons grote aandacht voor militaire zaken en zijn waardering van oorlog doen waarschijnlijk nog het meest gedateerd aan. Wie wil tegenwoordig worden geassocieerd met verheerlijking van oorlog? Moet 'militarisme' niet juist worden uitgeroeid? Zulke oordelen berusten echter op een slecht begrip van Fergusons publicaties. Zijn overtuiging dat burgers bij de militaire verdediging van het land betrokken dienden te blijven, berustte juist op een vrees voor het ontstaan van een afzonderlijke militaire kaste. Indien burgers de verdediging van het land gingen uitbesteden, dreigden volgens Ferguson twee grote gevaren. Ten eerste ondergraving van de binnenlandse vrijheid door een militair aanvoerder, die zich met een achterban van uit de onderklasse gerecruteerde, hem blindelings volgende soldaten als despoot kon opwerpen. Ten tweede het niet langer onderkennen van externe gevaren en een onvermogen de eigen vrije samenleving te verdedigen indien het land daadwerkelijk een aanval te verduren krijgt. Na een tijd waarin West-Europa zich een kwart eeuw lang heeft laten wegdoezelen, dromend dat ons continent nooit meer oorlog te wachten zou staan, heeft deze laatste waarschuwing van Ferguson meer actualiteitswaarde dan ooit.

Belangrijkste publicaties van Adam Ferguson

- *Reflections Previous to the Establishment of a Militia* (1756)
- *An Essay on the History of Civil Society* (1767)
- *Institutes of Moral Philosophy: for the Use of Students in the College of Edinburgh* (1773)
- *Remarks on a Pamphlet Lately Published by Dr. Price (*ook wel aangehaald als *Remarks on Dr. Price's Observations on the Nature of Civil Liberty)* (1776)
- *History of the Progress and Termination of the Roman Republic* (3 delen; 1783)
- *Principles of Moral and Political Science* (1792)

Voornaamste secundaire literatuur

- Broadie, David, ed., *The Cambridge Companion to The Scottish Enlightenment* (Cambridge, 2007)
- Goldie, Mark, and Robert Wokler eds., *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought* (Cambridge, 2006)
- Heath, Eugene ed., *Adam Ferguson. Selected Philosophical Writings* (Exeter, 2007) [capita selecta uit Fergusons werken, met een inleiding door de redacteur]
- Heath, Eugene, and Vincenzo Merolle eds., *Adam Ferguson: History, Progress and Human Nature* (London, 2008)
- Hill, Lisa, *The Passionate Society: The Social, Political and Moral Thought of Adam Ferguson* (Dordrecht, 2006)
- Kalyvas, Andreas, en Ira Katznelson, *Liberal Beginnings. Making a Republic for the Moderns* (Cambridge, 2008), Chapter 3.
- Kettler, David, *Adam Ferguson. His Social and Political Thought* (New Brunswick and London, 2005)
- McDaniel, Iain, *Adam Ferguson in the Scottish Enlightenment. The Roman Past and Europe's Future* (Camb./Mass. and Londen, 2013)

Dr. P.G.C. van Schie is historicus en directeur van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting.

Eindnoten

1) Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, p. 10.
2) Ibidem, p. 23.
3) Ibidem, p. 21.

4) Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, pp. 86-88.
5) Ferguson, *Essay*, p. 59.
6) Ferguson, *Principles*, zoals opgenomen in Heath ed., pp. 136-137.
7) Kettler, *Adam Ferguson*, p. 109.
8) Ferguson, *Principles of Moral and Political Science*, I pp. 371-372.
9) Adam Smith, *The Wealth of Nations* (New York, 2003 [oorspr. 1776]) pp. 879-900, citaat op p. 898.
10) Ferguson, *Essay*, p. 251.
11) Zo schreef hij in een brief, aangehaald door Kettler, *Adam Ferguson*, p. 91.
12) Zie met name het 3e deel van de trilogie: Jonathan Israel, *Democratic Enlightenment. Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750-1790* (Oxford, 2013).
13) A.A.M. Kinneging, 'De Schotse Verlichting', in: P.B. Cliteur e.a. red., *Filosofen van het klassieke liberalisme* (Kampen, 1993) pp. 134-147 (citaat op p. 138).
14) Hill, *The Passionate Society*, p. 16; en Kalyvas en Katznelson, *Liberal Beginnings*, p. 52.
15) Kalyvas en Katznelson, *Liberal Beginnings*, noot 167 op p. 85.
16) McDaniel, *Adam Ferguson in the Scottish Enlightenment*, pp. 161-162.
17) Ferguson, *Essay*, p. 119.
18) Fleur de Beaufort en Patrick van Schie, *Sociaal-liberalisme* (Amsterdam, 2014) pp. 66-67.
19) Kalyvas en Katznelson, *Liberal Beginnings*, p. 56; en Mc Daniel, *Adam Ferguson in the Scottish Enlightenment*, pp. 189-190.
20) Ferguson, *Remarks on a pamphlet*, pp. 8-9.
21) Ferguson, *Institutes*, p. 266.
22) Ferguson, *Principles* I, pp. 463-465.
23) Ferguson, *Principles*, zoals opgenomen in Heath ed., p. 149.
24) Ferguson, *Institutes*, p. 216.
25) Zie voor het sociaal-liberalisme rond 1900: De Beaufort en Van Schie, *Sociaal-liberalisme*.
26) Eendere observaties zijn later aan te treffen bij de liberale denkers Wilhelm von Humboldt en Alexis de Tocqueville; zie McDaniel, *Adam Ferguson in the Scottish Enlightenment*, pp. 102-103.
27) De Beaufort en Van Schie, *Sociaal-liberalisme*, pp. 173-174.